

A fejedelmi beteg

Kovács András: Fejedelmek gyógyítói.

Gyógyítók, gyógyszerek és gyógyítás az erdélyi fejedelmek udvarában a 17. század első felében.

L'Harmattan, Bp. 2018. 195 old.

Az erdélyi történetírásban némiképp jártas olvasó a kötet címének láttán nagy valószínűséggel arra gondol, hogy egy művészettörténész orvoslással kapcsolatos tárgyi emlékek elemzéséről szóló munkáját tartja kezében. A kötet szerzője azonban nem képi reprezentációkat értelmez, és nem is csupán a tárgyi emlékek tükrében vizsgálja az orvoslás folyamatait, hanem valóságos nyomozás révén tárja elénk az erdélyi fejedelemség orvosokkal, orvoslással kapcsolatos csaknem fél évszázados történetét. A kötet az 1614–1656 közötti időszak, elsősorban a kolozsvári számadáskönyvekben található gyógyítókkal, gyógyítási költségekkel kapcsolatos adatait hasznosítja, egészíti ki, gondolja tovább. Azzal a szerencsés helyzettel állunk tehát szemben, hogy a szerző előbb gyűjtötte adatait, mint feltételezéseit, nem egy már kialakult elképzelés megerősítésére keresett megfelelő forrásokat, hanem az erdélyi fejedelmek műpártolással kapcsolatos kutatásainak ún. „melléktermékeit” értelmezi. Az adatgyűjteményben táblázatba rendezett adatok – melyekről maga a szerző úgy véli, hogy kötetének súlypontját képezik – egy része ismert a kutatás előtt, azonban egyes közlések esetenként javításra vagy pontosításra szorultak. Így hát az eddig ismeretlen adatok mellett Herepei János, Szabó T. Attila, Jeney-Tóth Annamária, Orient Gyula, Sz. Tóth Magdolna, Eva Crişan, Péter H. Mária közléseivel is találkozhatunk. Fölöttébb örültünk annak, hogy a kötet szerzője magyarázó, bibliográfiai utalásokat tartalmazó tárgyi jegyzetekkel, szögletes zárójelekben megadott fordításokkal könnyíti a vizsgált kérdések zömében tájékozatlan olvasók dolgát. A kötetben lévő 31 illusztráció a rákszemetől és múmiaporoktól segítséget váró

páciensekről, a gyógyszerertári leltárak összeállításán szorgoskodó patikusokról s az adománylevelek biztonságos árnyékában megbúvó gyógyítókról tanúskodnak. Kovács Andrásnak a téma iránti fogékonyságát pedig a belső borítón elhelyezett ajánlás magyarázza, kötetével ugyanis családja gyógyszerészeinek, nagyapjának és szüleinek kíván emléket állítani.

Az európai orvoslással foglalkozó történészek gyakorta rendezik az orvosi személyzettel kapcsolatos adataikat piramis formába. A piramis bázisát az igen széles skálán mozgó laikus orvosok teszik ki, valahol középen húzódnak meg az egyetemi képzés nélküli szakemberek, s a piramis csúcán a csupán kiváltságosok által igénybe vett, orvosi diplomával rendelkező medikusok találhatók. Az egyetemi fokozattal rendelkező „*medicinae doctor*”-okról szóló első fejezet azt sugallja, hogy Erdélyben, a vezető elit esetében legalábbis, a foglalkoztatott laikus gyógyítók aránya messze elmarad a hivatásos medikusokétól, ami azt bizonyítja, hogy a fejedelmek, kormányzók s a nemesség is szívesebben fordultak tanácsért diplomás orvosokhoz. A mintegy 34 orvos-doktor életpályájának vázolásában a kiindulópontot Weszprémi István és Magyary-Kossa Gyula gyűjtései jelentették. Az *Album amicorum*ok, egyetemi lajstromok és számtalan egyéb forrásban fellelhető futólagos utalásokra épülő rész tévedéseket igazít helyre, félreértéseket tisztáz. Az alapos ismertetőből az derül ki, hogy az udvarban megfordult medikusok a kor viszonyai között mindenképp a legjobb helyeken tanultak: itáliai (D. Rebir; J. Carlo; Gelei B.), angol (Csanaki M.), német (S. Spillenberger, J. D. Ruland) és svájci (N. Gatti; M. Erbinaeus)

egyetemeken. A kíváncsi kolozsvári sáfárpolgárok sem tudták azonban kideríteni, hogy mennyire voltak jók ezek az esetenként fejedelmi stipendiumon képzett orvosok szakmájukban, s azt sem lehet kideríteni, hogy pontosan miért, milyen kezelések elvégzéséért fizették őket. Ezekből a számadásokból csupán azt lehet megtudni, hogy kinek s mennyit juttattak a kasszából, de arról, hogy mennyire lehettek elégedettek uralkodóink orvosokkal, már hallgatnak a források. Az azonban biztos, hogy Bethlen Gábor, majd Brandenburgi Katalin udvari orvosának, Weighardt Schulitznak, Scultetus doktornak a meggyilkoltatására nem orvosi műhiba következtében került sor, hiszen a tudást rendkívül értékelték (erről tanúskodnak egyébként a különféle kiváltságok és adományok). A fejezetben további izgalmas adatokat találunk az örök élet titkát kutató Matthias Erbinæus Brandauról, a vélhetőleg kétféleképpen, hol David Rebirnek, hol David Valerius Hispanusnak nevezett zsidó doktorról, Bethlen Gábor udvari orvosáról, a gyulafehérvári Collegium Academicum professzoráról vagy a Havaselvére kölcsönzött, diplomáciai szerepet is betöltő Siaai Leo doktorról. Az ismertetett orvosok erdélyi pályafutását pedig az adatgyűjtemény I. (*Gyógyítók az erdélyi fejedelmek udvarában*) és III. (*A fejedelmi orvos szállása*) része teszi teljessé.

De nem csupán a piramis csúcsán levő medicusok, hanem a népi gyógy módok képviselői is megjelennek a kötetben (*Orvos-emberek, orvos-asszonyok*). Bethlen Gábor panaszaiban orvos-emberek próbáltak segíteni, vélhetőleg a kenésekhez, dagadást lohasztó pakolások elkészítéséhez értő ügyes kezű, sokat tapasztalt parasztokról lehet szó. Az asszony-orvosok tudását elsősorban női és gyermekbetegségek esetében vették igénybe, de Bethlen István szemfájását is javasasszony kezelte. Másfajta tudással bírnak azonban a Károlyi Zsuzsanna körül szorgoskodó „mágikus szakértők”. Maga Bethlen Gábor is kételkedett abban, hogy a Báthory Anna által okozott *károkat* a hagyományos medicina helyre tudja állítani, ezért állandóan biztatta feleségét, hogy kövesse a gyógyulást ígérő jobbágyasszonyok tanácsait. A boszorkányság

rendkívül képlékeny megítéléséről tanúskodnak a kötetben újraközölt levlérrészletek; egyrészt ott találjuk a rontást okozó boszorkányt, másrészt az ugyancsak hasonló adottságokkal bíró gyógyítót, aki kimondja a rontás diagnózisát. Több száz peres irat árulkodik arról, hogy ez a tudás mennyire kétélű, s hogy milyen keskeny határ választja el az ártó-rontó boszorkányt az átkot feloldó, értő javasasszonytól.

A híres medikusok által megvetett, de a laikus gyógyítókkal állandó konkurenciaharcban álló fürdősokról, borbélyokról és sebészekről szóló fejezeteket (*Feredősök, borbélyok; Ásványvizek és fürdők*) az adatgyűjtemény II. (*Borbélyok*) és IV. (*Sombori utra oda iart és uizza hozott ház Eölteözetek*) része egészíti ki. A városi jegyzőkönyvekben viszonylag nagy számban feltűnő Feredős s Borbély nevű személyekre utaló adatok azt sugallják, hogy az erdélyiek is szívesen éltek az eltérő képzettségű, de tapasztalt egészségügyi „mesteremberek” segítségével, hiszen az elméleti képzésben részesült orvosok gyakorlati tudása sok esetben korlátoznak bizonyult. Ezért is tarthaták nagy becsben a törésekhez, ficamokhoz, dagadásokhoz értő, műtéti beavatkozások elvégzésére szakosodott laikus gyógyítókat, s erre utal a közzétett 1613–14-es céhlevél is. Az irat a borbélyinasok s mesterek kötelességeire is rávilágít, ugyanakkor tudomást szerzünk a bérezésről, a konzultációk menetéről, az orvosi, esetenként gyógyszereszi beleegyezést követelő gyógyítási technikák alkalmazásáról. Borbély Egyed 1589-es hagyatéki leltára pedig arra utal, hogy a képzés nélküli szakemberek sem csupán a borotváláshoz, érvágáshoz vagy törések, ficamok kezeléséhez értettek, hanem az orvosláshoz elengedhetetlen külföldi szakirodalomban is jártasok voltak. Arab szerzők, latin és német nyelvű orvosi könyvek bizonyítják azt, hogy a sebészek sem elégedtek meg a gyakorlati tudással, hanem ismereteiket szakkönyvek segítségével törekedtek tökéletesíteni.

A fürdőéletre vonatkozó legújabb szakirodalom főként a fürdőzés társadalmi oldalát hangsúlyozza. A kötetben közzétett adatok azonban,

akárcsak a későbbi elbeszélő forrásaink, a társas élet és fürdőzés közötti kapcsolatot csupán részben támasztják alá. Úgy tűnik tehát, hogy Erdélyben az elsődleges cél mégiscsak a betegségek kezelése volt, ez pedig egyrészt ivókúrából, másrészt fürdőzésből állt. Rákóczi Györgynek Láposról, Vargyasról, Kéméndről hozatnak vizet. Bethlen Istvánné Csáki Krisztina kalotaszegi, Brandenburgi Katalin algyógyi, Bethlen Gábor pedig az algyógyi, száldobosi, magyarzsombori és váradi fürdőket látogatta. A víz kémiai összetételének elemzése még váratott magára egy századot, a 17. század első felében úgy tűnik, hogy az egyszerűbb, analógián alapuló megoldást választották, amikor a váradi fürdő vizének hatékonyságát Károlyi Zsuzsanna betegségéhez hasonló tünetegyüttesel küszködő koldusokon tesztelték – akik a források tanúsága szerint valósággal újjászülettek ezen karitatív gesztus hatására. A zombori fürdőzéshez köthető IV. forrásközlés fölöttébb tanulságos a fürdőélettel foglalkozó kutatók számára. A kora újkori fürdőkön uralkodó primitív körülményekről számtalan adatunk van, arról azonban igen kevés információval rendelkezünk, hogy a nagy hirtelenséggel felállított lombsátrakat s fakunyhókat hogyan szépítették, s tették otthonossá. Hogy mit kereshetett azonban a zombori fürdőre házcsinósítás végett elcipeltek textilaink lajstromában az ezüstpor, még nem egészen tisztázott. Kovács András kevésbé tartja valószínűnek a nemesfémek egészségügyi célokra való felhasználását, inkább a logikusabb magyarázat irányába hajlik, s úgy véli, hogy a 8 kg ezüst nem a szervezet, hanem a kincstári bevétel egyensúlyát volt hivatott helyreállítani.

A gyógyszerészettel foglalkozó tanulmányokat (*Gyógyszerészek; A fejedelmi orvos és gyógyszerész gyulafehérvári háza; Gyógyszerek és gyógyszerterítések*) az adattár már említett I., III. és V. (*A gyulafehérvári fejedelmi gyógyszerterítések leltára. 1650*) részei egészítik ki. A fő és másod- vagy segédgyógyszerészek mozgását a számadáskönyvekből könnyűszerrel végig lehet követni. Akárcsak a képzett orvosok esetében, a patikusok is többnyire itáliai vagy német városokból érkeztek.

Fontosságukat mi sem mutatja jobban, mint az, hogy fejedelmi testőr által védett, rendeletileg szabott helyük volt a székvárosban. Lakásuk egyben munkahelyük is volt, az apothéka (*officina*) mellett ott találjuk a gyógyszerészeti munka műhelyét, a laboratóriumot s a gyógyszerek raktározására is alkalmas pince- és padláshelyiségeket, akárcsak a hétköznapi élet egyéb tereit is. A német patikusok által összeállított 1650-es leltár alapján pedig könnyűszerrel rekonstruálható a fejedelemség kori patikák világa. Ezekben a részekben kerülnek bemutatásra a tárgyi emlékek is, úgymint a hordozható gyógyszeresládák, kézikönyvek, a gyógyszerek előállításához szükséges mérlegek, serpenyők, morszarak vagy lepárlókészülékek. A mobil patika, az utazásra is alkalmas ládák és hordók leírásakor egy különleges tárggyal is találkozhatunk, nevezetesen a 7000 forintra értékelt „ezüst műszeres ládával”, mely Kovács András szerint nem Brandenburgi Katalin hozományához tartozott, mint azt gondolhatnánk, hanem inkább Bethlen Gábor fejedelmi kincstárához.

A széles olvasóközönség számára minden bizonnyal a két fejedelem haláltusájáról szóló rész a legérdekesebb. A *Bethlen Gábor fejedelem betegsége és halála* című fejezetet Kemény János, Georg Kraus, Don Diego de Estrada, Pázmány Péter, Kéri János elbeszélései, levélrészletei, követi tudósításai teszik olvasmányossá. Az állandóan úton levő fejedelem gyógyításával többen s több módszerrel is próbálkoztak. A gyakori s népes konzíliumokon azonban az orvosok sem tudtak a kezelés módjáról mindig kiegyezni, vitáikkal azonban sikerült a fejedelem haldoklását némileg megnyújtaniuk. Kovács András nem csupán a betegségekkel küszködő, egyre gyengébb uralkodó végnapjait ismerteti, hanem a tünetek kritikai értelmezésére is vállalkozik. Cáfolja ugyanis azokat a történetírásban meggyökeresedett nézeteket, melyek szerint a fejedelem halálát vesebetegség vagy asztma okozta. A szerző úgy véli, hogy Bethlen Gábor halálát egy súlyosabb téli megfázás – mindenképp valamiféle felső légúti megbetegedés – okozhatta, vagyis a szív működésére is kiható

tüdő- és mellhártyagyulladás következményeiről lehetett szó.

Id. Rákóczi György fejedelem utolsó vadászki-rándulása Szalárdi János *Síralmas Krónikájának* szövegrészleteire és a Rákóczi család levelezésére támaszkodva mutatja be a szenvedélyes vadász fejedelem végnapjait. Akárcsak Bethlen esetében, Rákóczi is igyekezett haláltusáját a nyilvánoságtól távol tartani, mindent megtesz annak érdekében, hogy fenntartsa egészségének látszatát. Miután azonban elbizonytalanodtak gyógyulási esélyeiket illetően, mindkét fejedelem sztoikus nyugalommal rendelkezett örökségéről, temetésének kellékeiről és magáról a temetési szertartásról. Az uralkodó halála soha nem lehetett magán-esemény, s ezzel maguk a haldoklók is tisztában voltak, mind Rákóczi, mind Bethlen – legalábbis a fennmaradt elbeszélő források szerint – a halállal való méltóságteljes szembesülés és az uralkodói felelősségtudat példái voltak.

A kora újkori gyógyítás történetében a racionális, (a korban elfogadott) tudományos magyarázatok gyakorta irracionális módszerekkel társultak, ezért elnézőeknek kell lennünk, amikor a páciens szembetegségeit klistélyal, szervi fájdalmait érvágással, lelki gyötrődéseit pedig purgálásal akarták megoldani. Hisz minden eredményes kezelés alapvetően erre a három beavatkozásra épült. A korántsem veszélytelen beavatkozások pedig nemhogy a várt eredményt nem hozták meg, hanem gyakran éppen annak ellenkezőjét érték el, s a legtöbb ember nem annyira a betegségébe, hanem annak orvoslásába halt bele. Ha arra gondolunk, hogy XIV. Lajos négyéves korától haláláig 2000 hashajtást, több száz beöntést, 38 vérvételt élt át (vagy inkább túl),¹ határozottan állíthatjuk, hogy az erdélyi elit visszafogottabb volt. Sajnos azonban erdélyi viszonylatban nincs tudomásunk sem naplóíró, sem kitartóan, évtizedekig szolgáló udvari orvosokról, akik a születés pillanatától követhették

volna fejedelmeink egészségi állapotának minden mozzanatát. Ezért sem győzzük hangsúlyozni a kötetben közzétett, évtizedeken át gyűjtött adatok fontosságát, hiszen – elbeszélő források hiányában – kizárólag ezekből a töredékekből kell megalkotnunk az erdélyi orvoslás történetét. A hasonló gyűjtések elhessegetik azokat a közhelyszámba menő, s az egészségügyi kultúra hiányáról szóló, a szakirodalomban meggyökeresedett nézeteket, melyek az elit esetében már nem állják meg a helyüket. Kovács András félév század alatt több mint 30 oklevelés doktort s patikust azonosított, sorakoztatott fel munkájában, nem beszélve a nem professzionális gyógyítók népes seregéről. A 17. század első felében uralkodó nyolc fejedelem relatív rövid földi pályafutására a magyarázatot tehát máshol és nem a gyógyításba fektetett pénz és idő hiányában kell keresnünk. A kötet arról győzi meg olvasóit, hogy a fejedelem egészsége államügy volt, az orvosok, borbélyok, feredősök az udvartartás kötelező és állandó szereplői voltak, s fejedelmeink nem csupán építészeiket s az Erdélyben hiányzó kézművesszakmák mestereit hozták külföldről, hanem orvosait és patikusait is. Amikor azonban a klasszikus gyógyszerkönyveket lapozó, idegenből érkezett orvosok által ajánlott kezelési formák sem tudtak kielégítő megoldásokat nyújtani, akkor a helyi, kevésbé képzett, de tapasztalati úton nagy tudásra szert tett laikusok által ajánlott gyógymódokat sem vetették meg.

A kiadvány ugyanakkor más szempontból is igen tanulságos, és itt mindenekelőtt a szerző kutatói habitusára és munkamódszerére gondolunk, melyre a szerzteágazó érdeklődés, a fő kutatási irányvonalak homlokteréből kieső, pontosabban azok határvidékére szorult témák iránti érzékenység, valamint a hosszú időn keresztül végzett gondos forrásgyűjtés jellemző. Kovács András művészettörténésznek az erdélyi orvoslás történetéről közzétett, évtizedeken átívelő kutatási eredményeit rögzítő munkáját tehát e tekintetben is követendő példának tartjuk.

¹ Birtalan Győző: *Európai orvoslás az újkorban*. Bp.1988. (Orvostörténeti közlemények, Supplementum 15–16.) 18.